

General-pukovnik
dr ĐOKO IVANOVIĆ

Titova strategija ekonomike narodnooslobodilačkog rata

Za uspešan tok i pobedonosni završetak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti jedna od bitnih pretpostavki bila je efikasno funkcionisanje celokupnog kompleksa ekonomskih mera i aktivnosti. Problem je bio uto-liko složeniji što se ratna ekonomika NOR-a stvarala u izuzetno teškim uslovima i okolnostima (gotovo bez ikakve materijalne baze, u trenucima kada je privredni potencijal i ekonomski sistem stare Jugoslavije bio već potpuno razoren), i što je u procesu oružane borbe i revolucije trebalo iznalaziti nove izvore snabdevanja i nove oblike pozadinske organizacije.. Naš narodnooslobodilački rat je predstavljao i u ovom pogledu jedinstvenu i originalnu pojavu u drugom svetskom ratu, a iskustva koja smo stekli u stvaranju ratne ekonomike već su postala značajan elemenat teorije i prakse narodnooslobodilačkih, partizanskih i revolucionarnih ratova savremene epohe.

Neka bitna obeležja ratne ekonomike NOR-a

Proces stvaranja i razvoja sistema vojnopozadinske organizacije u narodnooslobodilačkom ratu tekao je uporedo s rastom i pobedama narodnooslobodilačke vojske i jačanjem narodne vlasti. Njen obim i okvire određivali su najviši politički i vojni organi NOR-a, što drugim rečima znači da je ratna ekonomika izvirala i proizilazila iz političke i vojne strategije, zavisila od njhove realizacije i bila podređena ciljevima koje su one postavljale.

Ratna ekonomika je bila jedinstvena, jer je i NOR bio jedinstven. Ona je stvarana, pre svega, zbog potreba fronta (da bi obezbeđivala dejstva narodnooslobodilačke vojske), ali su od ne manjeg značaja bile i njene funkcije u vezi sa materijalnim zbrinjavanjem stanovništva i organizovanjem mnoštva drugih delatnosti na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji. Zato se i ne može govoriti (sem uslovno) o posebnim ekonomikama vojske i stanovništva, odnosno fronta i pozadine. U svim krajevima zemlje, u svakoj vojnoj jedinici i ustanovi, u svakom organu narodne vlasti ili vojne vlasti u pozadini — problemi ratne privrede su bili slični: proizvodnja i čuvanje rezervi, pronalaženje izvora snabdevanja, mogućnosti korišćenja postojećih materijalnih potencijala i sl. Potrebe fronta su uvek bile u prvom planu, ali je u njihovoj realizaciji stalno bila prisutna i komponenta politike. Pre preduzimanja bilo koje ekonomske mere, pogotovo većeg obima, procenjivan je i njen mogući politički značaj. Posebna pažnja posvećivana je metodu izvođenja.

Postojao je, međutim, i obratan uticaj. Ekonomske mere su obezbeđivale realizaciju političke i vojne strategije, pre svega time što su stvarale uslove za materijalno zbrinjavanje novih i sve brojnijih jedinica NOV i POJ, i što je uporedo izgrađivana sve stabilnija i razuđenija materijalna osnovica slobodnih teritorija.

Kao generalni sekretar Partije i Vrhovni komandant narodnooslobodilačke vojske, drug Tito je davao poseban pečat utvrđivanju osnovnih principa ratne ekonomike. Neprekidno je upozoravao na potrebu što neposrednije saradnje organa narodne vlasti i vojnih štabova i starešina u vezi sa snabdevanjem, zahtevao je da se pronalaze novi izvori snabdevanja, u svojim pismima i direktivama je naročito ukazivao na potrebu proširivanja materijalne baze NOR-a i revolucije, kao i uključivanje svih materijalnih potencijala za podmirivanje potreba fronta i sl.

Iznalaženje novih izvora snabdevanja bio je stalni zadatak svih organa NOR-a i revolucije. Međutim, koliko god je bilo važno pronaći materijalna sredstva, u istoj meri se vodilo računa i o tome da se to sprovede (učini) na najprincipijelniji mogući način. Od siromašnog stanovništva, npr., često se nisu smeli uzeti ni dobrovoljni prilozi. Vrhovni komandant je stalno upozoravao da se materijalna sredstva mogu prikupljati, isključivo, na strogo propisan i krajnje human i elastičan način. Ako se radilo o okupiranoj teritoriji, najpre se vršilo tzv. ekonomsko izviđanje na osnovu kojeg su kasnije

određivani metodi i sredstva za sprovođenje rekvizicije, a na tek oslobođenim teritorijama je prethodno procenjavano političko stanje i odnos stanovništva prema NOP.

Prikupljanje podataka o imovnom stanju bila je jedna od prvih obaveza vojnopozadinskih i intendantskih organa. To je bilo u skladu sa već usvojenim principom da se izvori snabdevanja određuju na temelju prethodne političke i ekonomske procene. Koliko je to smatrano značajnim političkim pitanjem (a ne samo pozadinsko-organizacijskim) pokazuju i mnoge sačuvane Titove direktive, naredbe i uputstva, kao i njegova istupanja pred jedinicama, narodom i dr. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, na primer, on je to objasnio sledećim rečima: »Prvi i najvažniji zadatak Nacionalnog komiteta u sadašnjem času jeste oslobođenje zemlje, i njegova pažnja mora biti, uglavnom, usmjerena u tom pravcu... Prema tome, sve za front, sve za pobjedu — ostaje još uvijek vodeća parola. Pitanje prehrane i uopšte snabdijevanja vojske, to je jedan od najvažnijih problema od kojih zavisi uspjeh naše dalje borbe.«¹

Uporedo sa razvojem NOV i širenjem organa narodne vlasti — u sve većem stepenu se područjivljavala i baza materijalnog obezbeđenja borbe. Njeno stalno jačanje, uz istovremeno razaranje postojećeg ekonomskog sistema okupatora i njegovih pomagača, bio je trajan zadatak vojnih i civilnih vlasti NOB tokom celog rata. A upravo to je i bio osnovni cilj strategije ratne ekonomike.

Etape razvoja sistema organizacije snabdevanja

Jedan od najvažnijih zadataka koji je stajao pred celokupnim sistemom ratne ekonomike NOR-a bio je organizovanje i kontinuirano funkcionisanje službe snabdevanja jedinica NOV i POJ. Ta problematika se često nalazila u središtu pažnje najviših političkih i vojnih institucija NOR-a, a na njen značaj je neprekidno ukazivao i drug Tito. S obzirom na tu okolnost, kao i činjenicu da je tematika ratne privrede NOR-a izuzetno kompleksna i obimna, u članku će biti govora, prvenstveno, o sistemu snabdevanja i njegovom funkcionisanju.

Razvoj službi snabdevanja moguće je podeliti u tri etape. Prva obuhvata sistem snabdevanja u partizanskim odredima, druga — u regularnim jedinicama NOVJ, a treća — organizaciju i funkcionisanje snabdevanja u Jugoslovenskoj armiji. Treba odmah reći da se pomenute etape ne mogu vremenski strogo razgraničiti zato što sve

¹ Tito, Vojna djela, knjiga I, Beograd, 1961. g.

imaju mnoge zajedničke karakteristike. Osim toga, partizanski odredi su postojali i dejstvovali u svim etapama razvoja oružanih snaga.

Osnovno obeležje prve etape bila je vezanost za određenu teritoriju i primena izrazito partizanske taktike. Drugu etapu je karakterisala nevezanost za teritoriju (dejstvo na širem operativnom prostoru) i kombinacija partizanske taktike sa frontalnim borbama, dok u trećoj etapi imamo koncentraciju krupnih snaga na relativno užim prostorijama, u uslovima stabilizovanog fronta, i primenu frontalnih borbi kombinovanih sa partizanskom taktikom (dejstvima u pozadini neprijatelja).

Organizacija materijalnog obezbeđenja i zdravstvenog zbrinjavanja u partizanskim uslovima ratovanja

Osnovne principe funkcionisanja ratne ekonomike u prvoj godini narodnooslobodilačke borbe postavio je Glavni štab NO partizanskih odreda već početkom avgusta 1941. godine. U poznatom članku »Zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, u »Biltenu« Glavnog štaba NOPOJ, nalaze se i posebne odredbe o ekonomskoj problematici. U tački 4. dato je naređenje svim partizanskim jedinicama da »... ruše sve one objekte koji služe fašističkim osvajačima: željeznice, mostove, fabrike, radionice, skladišta municije i oružja«, te da »svim silama onemogućuju okupatore da oduzimaju seljacima žito, stoku i ostale namirnice. Rekvirirano žito, stoku i druge namirnice treba silom oduzimati okupatoru i dijeliti narodu, a potrebnu količinu zadržati za ishranu odreda«.

Drugim rečima, to je značilo: sve životne potrebe naroda moraju se čuvati silom oružja. Ništa se nije smelo pustiti okupatoru, jer bi se time poboljšao njegov položaj za dalje vođenje rata.

Mnogi naši krajevi su i pre rata, pri dobrom rodu, imali hrane samo do januara. Potrebne količine namirnica, do nove žetve, nabavljali su, obično, iz Vojvodine, Slavonije, Metohije i drugih žitodrodnih područja. Cilj okupatora, međutim, bio je opljačkati žetvu. Da bi se to sprečilo, bila je nužna oružana intervencija partizanskih odreda, koji su se katkada upuštali i u teže okršaje da bi zaštitili seljake u ubiranju letine. Veoma često su odredi delili svoje zalihe hrane sa narodom i organizovali prenos hrane iz bogatijih krajeva, ali je bilo i obratno: od prvih dana ustanka partizanske jedinice su imale najsigurniji oslonac u pogledu ishrane i materijalnog obezbeđenja u narodu.

Tačka 12. pomenutog članka propisivala je način ishrane partizanskih jedinica. »Štabovi moraju voditi brigu o ishrani boraca, naoružanju i drugom. Ishranu treba organizovati zajedno sa komitetima narodnooslobodilačkog fronta, koji treba da prikupljaju za fond narodnog oslobođenja. U slučaju gdje takvih komiteta još nema, treba uz dobrovoljni pristanak seljaka i građana, osigurati ishranu ili plaćati namirnice u gotovom«.

Hrana se nabavljala, uglavnom, na četiri načina: otimanjem od neprijatelja; prikupljanjem od komiteta narodnooslobodilačkog fronta, odnosno narodnooslobodilačkih odbora; dobrovoljnim sakupljanjem priloga; kupovinom za gotov novac. Koji je način bio glavni, a koji sporedni — zavisilo je od jačine odreda, materijalnih mogućnosti dotičnog kraja, odnosa stanovništva prema NOB, konkretnih mogućnosti partizanskih jedinica i sl., ali je za sve partizanske jedinice postojalo pravilo da se ne samo hranom, nego i svim ostalim potrebama snabdevaju, prvenstveno, iz ratnog plena.

U prvim mesecima ustanka većina partizanskih odreda se sastojala, obično, iz vodova i četa. Vodovi su obuhvatali rejon jednog ili više susednih sela, a čete, najčešće, teritoriju jedne opštine. S obzirom na zadatke i taktiku odreda, snabdevanje iz mesnih sredstava postajalo je sve teže. Uz to, svi borci nisu imali jednaku ishranu, naročito oni u siromašnijim krajevima. U takvoj situaciji je briga o ishrani i stanovanju boraca morala preći na komandu odreda, odnosno čete. Borci su raspoređivani na ishranu i spavanje po kućama, pri čemu se vodilo računa o ravnomernom opterećenju seoskih domaćinstava, naročito bogatijih. Međutim, kako je svaki duži boravak u jednom selu ekonomski iscrpljivao stanovništvo, većina partizanskih jedinica se opredeljivala za dva oblika nabavke hrane: sakupljanje dobrovoljnih priloga i kupovinu za gotov novac (zaplenjen ili dobijen od viših komandi). Kad god su za to postojale mogućnosti, hrana se pripremala na jednm mestu.

Daljim porastom broja četa i formiranjem partizanskih bataljona, problemi materijalnog obezbeđenja su postajali sve složeniji. Javila se potreba za organizovanjem posebne službe snabdevanja — u prvom redu intendantske — čije organizacione početke vidimo u postavljanju ekonomu u četama i intendantata u bataljonima i odredima. Tamo gde su već bili oformljeni narodnooslobodilački odbori, oni preuzimaju i zadatke materijalnog obezbeđenja boraca, kao i brigu o smeštaju i ishrani izbeglica, sirotinje i ostalih kategorija stanovništva koje je rat lišio osnovnih sredstava za život. »Prva značajna mera koju je CK KPJ, odnosno Vrhovni štab, sproveo preko

narodnooslobodilačkih odbora bila je u tome što su početkom septembra iz čitave Posavine, Mačve i Pocerja, dakle iz najplodnijih dijelova zapadne Srbije, prije početka njemačke ofanzive, izvučeni u ogromnoj količini žito i ostale namirnice u planinska sela oko Krupnja, Pecke i dalje prema Užicu. Danima i noćima prolazile su neprekidne povorke kola natovarenih žitom i raznim drugim namirnicama. Seljaci su gonili stoku i sve što bi moglo poslužiti Nijemcima. Kad je otpočela prva ofanziva, već je uglavnom bila izvezena većina životnih namirnica i žita iz tih krajeva, tako da su se Nijemci i kvislinzi ljuto prevarili u računu da će moći naći bogati plijen, a to je i bio jedan od glavnih razloga da su požurili sa ofanzivom.²

Naredbom od 26. avgusta 1941. godine Glavni štab NOPO Jugoslavije blagovremeno je upozorio sve partizanske odrede da preduzmu potrebne mere radi snabdevanja boraca u predstojećim zimskim uslovima. »S obzirom na to što se približavaju hladni dani i što će se narodnooslobodilačka borba partizanskih odreda produžiti ne samo preko čitave jeseni već i zime, potrebno je da se već sada preduzmu hitne mere za osiguranje dovoljnih količina zimske odeće i obuće. Potrebno je nabaviti veće količine toplih kaputa i kožuha. Neka se svaki partizanski štab pobrine za nabavku, a u slučaju pomanjkanja sredstava obratiti se hitno Glavnom štabu partizanskih odreda Jugoslavije i navesti tačno kolika je potrebna novčana pomoć, da bismo je obezbedili. Štabovi i komandiri neka se već sada pobrinu da svaki partizan bude snabdeven bar jednim rezervnim parom dobrih zimskih cipela ili opanaka. Treba nabaviti toplih vunениh čarapa, džempera i sl. Treba obezbediti pletenje istih na terenu kod seljaka. Kod nabavke svih tih predmeta treba da se najaktivnije angažuju odbori za sakupljanje Narodnooslobodilačkog fonda narodne pomoći«.

Stvaranjem velikih partizanskih odreda (oktobra 1941. godine Posavski odred je imao, npr., oko 2600 boraca, Romanijski — oko 3500, Zetski — oko 1750) i sve češćom koncentracijom snaga na relativno malim prostorijama, udaljenim od baza, dotadašnji organizacioni okviri intendantske službe više nisu odgovarali. Mnogi odredi organizuju posebna skladišta hrane, odeće i obuće, a neki formiraju i radionice za opravku oružja, odeće i obuće. Takav sistem materijalnog obezbeđenja bio je omogućen, pre svega, postojanjem većih slobodnih teritorija, koje su u pojedinim područjima predstavljale kompaktne celine sa snažnim ekonomskim potencijalom.

² V kongres KPJ (stenografske beleške), str. 61.

Na slobodnim teritorijama je bilo moguće stvaranje većih rezervi hrane, odeće i obuće, što je i bila težnja gotovo svih odreda. Međutim, moralo se voditi računa i o tome da je takav status privremen, jer preti stalna opasnost od ponovnog upada neprijatelja. Zato su se morale preduzimati raznovrsne mere obezbeđenja. Tako su, npr., čete Donjolapačkog bataljona (Lika) u novembru 1941. godine uredile svoja skladišta hrane i opreme na dobro skrivenim i teško pristupačnim mestima, a slično su činili i partizani Korduna, Gorskog kotara, Slavonije i Srema: rezerve hrane su skrivali u gustim šumama, pećinama, tajnim bunkerima i bazama.

Savetovanje u Stolicama je ponovo postavilo na dnevni red probleme ratne ekonomike, ali sada u kontekstu opštih vojno-političkih rešenja za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe. Kao što je poznato, odlučeno je da se u svim krajevima Jugoslavije pristupi stvaranju većih slobodnih teritorija; da se ubrza proces stvaranja organa nove vlasti — narodnooslobodilačkih odbora, i ojača front oslobođenja i time dalje proširi baza ustanka; da se pređe na čvrste vojničke formacije i time olakša komandovanje i izvođenje većih operacija.

Prelaskom na »tipske« formacije — vodove, čete, bataljone i odrede, određena su, globalno, i njihova brojna stanja. Na osnovu toga se, konačno, mogla uvesti i jedinstvena organizacija službe snabdevanja. Od pozadinskih službi su oformljene samo dve: intendantska i sanitetska. Sanitetska služba se starala o smeštaju, čuvanju i raspodeli sanitetskog materijala i opreme, a intendantska o svemu ostalom: naoružanju, municiji, eksplozivu, hrani, odeći, obući, raznoj opremi i dr.

Od intendantskih organa postojali su ekonomski u četama i intendanti u bataljonima i odredima. Ekonom se starao o svim materijalnim sredstvima čete, izuzev o naoružanju (brigu o oružju je vodio lično komandir čete). U bataljonu je postojao intendant sa potrebnim brojem boraca za obavljanje pozadinskih poslova, a slično je bilo i u odredima. U odredima čije su jedinice bile dislocirane na široj prostoriji, težište snabdevanja boraca hranom bilo je na četama. Tako, npr., štab Kalinovičkog NOP odreda naređuje 30. oktobra 1941. godine svojim jedinicama: »Svaka četa dužna je da stvori svoju kuhinju. Kad god borbena situacija dozvoljava, davati partizanima tri obroka dnevno. Čim se ukaže prilika, osušiti goveđeg mesa za trodnevni obrok i čuvati ga kao suhu hranu. Uvijek imati jedan obrok pečenog hleba u rezervi, koji svakodnevno zamjenjivati svježim. Snabđivanje stočnom hranom na isti način«.

Osim odreda, magacine hrane i odeće stvaraju i narodnooslobodilački odbori. Iz njih su snabdevane partizanske jedinice, seoske straže i porodice kojima je bila potrebna pomoć. Uporedo su se razvijali i organi vojnih vlasti u pozadini — najpre komande mesta, a potom komande područja. Njihovi početni zadaci su bili: obezbeđenje reda u pozadini, popuna partizanskih odreda dobrovoljcima i snabdevanje. Prve komande mesta formirane su na oslobođenoj teritoriji Srbije: u Krupnju, Požegi, Užicu.

Narodnooslobodilački odbori i vojne vlasti u pozadini pronalazili su stalno nove izvore za popunu svojih magacina. Tako, npr., opštinski narodnooslobodilački odbor Grahovske opštine i delegati seoskih narodnooslobodilačkih odbora u svojoj rezoluciji od 7. decembra 1941. godine zaključuju: »Jednoglasno je na sjednici riješeno da u selu Zaslupu svi mlinari moraju od ujma koji uzimaju za mljevenje (5 kg na 100) davati 2 kg. Narodnooslobodilačkom fondu opštine Grahovske (ostatak od 3 kg zadržati za sebe). Organizaciju uredne kontrole i izvršenja ove mjere delegati su povjerili Štabu grahovskog partizanskog bataljona i opštinskom narodnooslobodilačkom odboru«. I dalje: »Dužnost je svih seoskih odbora da doznaju da li u njihovom selu ima neko benzina, dinamita, eksploziva, sanitetskog materijala, pisaćih mašina i svega ostalog potrebnog našoj vojsci, i to dostave odmah opštinskom odboru koji će te stvari predložiti za rekviziciju«.³

Osnovni izvor za snabdevanje naoružanjem i municijom, naročito u prve tri godine rata, bio je ratni plen. O njegovoj pravilnoj podeli vođena je posebna briga.

Od ne manjeg značaja bile su i radionice, kako one u operativnim jedinicama, još više one u nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa. U naredbi partizanskim odredima od 12. X 1941. godine drug Tito je posebno upozoravao: »Partizanske radionice oružja razvijajte do maksimuma. Nemojte zazirati od ideja i predloga, koji su puni idealizma i liče na fantazije nedoraslih kadrova, odnosno polustručnjaka. Tim ljudima od samoinicijative dajte mogućnosti da ostvare svoje ideje i dokažu šta mogu. Uvereni smo da će mnogi pokušaji uspeti, da će mnogi radnici — partizani stvoriti novo oružje ili će uspeti da poprave staro i pokvareno«.

I kasnije, tokom celog rata, drug Tito je stalno zahtevao proširenje kapaciteta radionica, čak i onda kada su neke od njih prerasle u male fabrike oružja, municije, odeće, obuće, sanitetskog materijala i dr. Pri glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije postojale su po-

³ Zbornik dokumenata o NOR-u, tom III, knjiga 1, str. 271.

sejne radionice za opravku oružja i izradu bombi, a u leto 1942. godine oformljena je i Tehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ na Međugorju u Bosanskoj krajini. U njoj su opravljani oštećeni topovi, minobacači i vozila, art. granate su punjene eksplozivom, a za nepuna 3 meseca je proizvedeno oko 4000 mina za minobacače. Tako zamašni rezultati su bili omogućeni, između ostalog, i već stečenim iskustvima u pogledu stvaranja i funkcionisanja različitih vrsta i tipova radionica na slobodnoj teritoriji, a posebno prve partizanske fabrike oružja u Užicu. Za nepuna 2 meseca koliko je radila, fabrika je proizvela: 2.700.000 pušcanih metaka, 90.000 metaka za pištolje, oko 20.000 pancirnih topovskih granata, 18.000 ručnih bombi, 21.000 pušaka, 300 tromblona, generalno opravila 2 tenka, 3 topa, 20 teških mitraljeza i 300 puškomitraljeza.

Veliki doprinos materijalnom obezbeđenju jedinica dale su i raznovrsne intendantske radionice: krojačke, obućarske, saračke, stolarske i kožarske, kao i razvijena mreža pekara, mlinova, mlekar i dr. Od najmanjih operativnih jedinica pa do Vrhovnog štaba — svuda se proizvodilo i popravljalo. U četama, bataljonima, odredima i brigadama o ispravnosti oružja i opreme starale su se desetine puškara, kovača, sarača, krojača i drugih vrsta majstora i zanatlija, i upravo zahvaljujući njihovom trudu borbena gotovost jedinica je uvek bila na visini.

Najteže se dolazilo do sanitetskog materijala i opreme. Sanitetske radionice su mogle da proizvode samo manji deo materijalnih sredstava (gazu, zavoje i sl.), a pristizanje iz gradova sa okupirane teritorije bilo je veoma teško i zato samo povremeno. Zbog toga je u ovom pogledu vladala maksimalna štednja, a u bolnicama i ambulancama su primenjivane najrazličitije mere improvizacije (često i prilikom većih hirurških zahvata).

Z a k l j u č a k

Temelji organizacije snabdevanja u partizanskim odredima postavljeni su već u prvim mesecima ustanka, ali su ubrzo prilagođeni novim organizacijsko-formacijskim rešenjima i saobraženi opštim uslovima daljeg toka narodnooslobodilačkog rata. Sve oblasti snabdevanja, izuzev sanitetskog materijala, koncentrisane su u intendantskoj službi, koja je formirana u svim četama, bataljonima i odredima, i koja je organizovala i rukovođila širokom mrežom skladišta i radionica, kao i celokupnim transportom.

U formiranju i daljem razvoju ratne ekonomike u celini odlučujućim činioci su bili: postojanje i sve snažnija afirmacija široke mreže narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove, narodne vlasti; neprekidno stvaranje i jačanje slobodnih teritorija, koje su predstavljale najznačajniju bazu za dalje vođenje oružane borbe i rata; stalan i kontinuiran razvoj oružanih formacija — narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, koje su činile glavnu udarnu snagu rata i revolucije; jasna strategijska koncepcija borbe za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj zemlje, čiji je tvorac i inspirator bio drug Tito.

Ratna ekonomika u periodu 1942—1944. godine

Formiranjem Prve proleterske, a ubrzo i drugih brigada (do kraja oktobra 1942. obrazovano je 28 brigada), kao i stvaranjem prvih divizija i korpusa (u toku novembra) — označen je prelazak na novu, višu etapu vojne organizacije NOR-a. To je, istovremeno, pretpostavljalo i zamašne promene u oblasti ratne privrede.

Osnovni principi vojnopozadinske organizacije snabdevanja i materijalnog obezbeđenja bili su postavljeni Statutom proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada.⁴ Statut je predviđao da svaka jedinica ima svoju komoru, a da se komora sastoji »...iz onoliko odeljenja koliko ima bataljona, više jedno za jedinice štaba brigade. Komora može biti: kolska, konjska i mehanizovana. Bataljone prate njihovi komorski dijelovi pri dodjeljivanju samostalnih zadataka. Pri skupnom dejstvu brigade komora može biti objedinjena«.

Organizaciji komora je posvećivana izuzetna pažnja zbog njihovog značaja za partizanski način ratovanja. Od njih je zahtevano da u stopu prate jedinicu, a da bi se to obezbedilo morale su biti izuzetno pokretljive i bez većih tereta. Ljudstvo u komorama se, po pravilu, angažovalo i na drugim dužnostima: u radionicama, bolnicama, kuhinjama, mlinovima, stražama itd. Komore su nosile teško naoružanje, rezervu municije, hrane, razne opreme i materijala, obavljale su transportnu službu u borbama i na maršu, a često su korišćene i za prenošenje ranjenika.

Početkom januara 1942. godine drug Tito je izdao posebno naređenje o izvorima i sistemu snabdevanja u jedinicama i osnivanju Glavne intendature Vrhovnog štaba. S obzirom na ograničene ma-

⁴ Tito, *Vojna djela*, I, izd. VIZ JNA, Beograd, 1961, str. 64—67.

terijalne izvore i izuzetno tešku ekonomsku situaciju na prostranim slobodnim teritorijama Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka gde je operisao veliki broj partizanskih jedinica, naređenjem je uveden centralizovani sistem snabdevanja, s tim što se svaka jedinica, na svojoj slobodnoj teritoriji, sama starala o snabdevanju (po jedinstvenim principima). Neke odredbe pomenutog naređenja zaslužuju da se navedu u celini, jer prevazilaze okvire usko pozadinskih dokumenata.

»Sve jedinice narodnooslobodilačke vojske obraćaju se za svoje nabavke Glavnoj intendanturi trebovanjem. U slučaju pokreta, udaljenosti ili kakvih drugih okolnosti koje to onemogućavaju, prepušta se pojedinim jedinicama da same vrše potrebne nabavke na gore predviđeni način preko svojih intendantata, koji moraju postojati pri štabovima brigada, odreda, bataljona i kod komandi četa. Ukoliko se nekoliko jedinica nalazi u blizini i treba da se snabdjevaju s jedne iste teritorije, nabavku treba da organizuju sporazumno svi intendanti tih jedinica, pod rukovodstvom intendanta najviše jedinice koja se tu nalazi.

Pojedinci, članovi partizanskih ili dobrovoljačkih jedinica, nemaju pravo da u privatnim kućama vrše ma kakve kupovine za svoj novac bez dozvole svojih starješina. Najstrožije im se zabranjuje vršenje ma kakvih rekvizicija ili konfiskacija, pod prijetnjom odgovornosti pred vojnim sudom. Zabranjuje se svako nabavljanje alkoholnih pića za NOV, osim po izuzetnoj dozvoli starješine ili ljekara«.

Kao što je već naglašeno, o snabdevanju jedinica su se starale zajednički intendanture jedinica i narodnooslobodilački odbori. Odbori su to činili prikupljanjem dobrovoljnih priloga u naturi i novcu, osnivanjem svojih magacina iz kojih su snabdevane jedinice i siromašno stanovništvo, a po potrebi je vršena i konfiskacija. O količini i vrsti prikupljenog materijala i opreme obavestavani su štabovi najstarije jedinice, nakon čega je sporazumno vršena dalja distribucija. U novooslobođenim krajevima, gde još nije bilo narodnooslobodilačkih odbora, ovlašćeni intendanti su objašnjavali potrebe jedinica na masovnim zborovima, a seljaci su sami, prema svojim mogućnostima, vršili razrez po domaćinstvima i davali dobrovoljne priloge. Katkada su primenjivane i druge forme snabdevanja: rekvizicija, kupovina, organizovanje razmene i dr.

Januarskim naređenjem Vrhovnog štaba prvi put je propisana i tablica sledovanja artikala ishrane. Između ostalog, svakom borcu je pripadalo dnevno: 750 gr hleba, 300—500 gr mesa, 150 gr pasulja

ili 50 gr krompira, 10 gr masti, 200 gr slanine i 10 cigareta (ili 10 gr duvana). Time je bio zaveden određen red i sistem u planiranju i nabavci artikala ishrane, što je bilo od izuzetnog značaja za rad pozadinskih organa. Prirodno, norme sledovanja nisu bile ostvarljive u svim uslovima. U ekonomski siromašnijim i opustošenim krajevima borci su dobijali, najčešće, jedan do dva obroka dnevno, a i to se svodilo na kuvano konjsko meso i nešto krompira. Izuzetak su bili jedino ranejnici i bolesnici, za koje je obezbeđivana bolja ishrana, obično na račun ostalih boraca i stanovništva.

Stečena iskustva u pogledu organizacije i sistema funkcionisanja vojnopozadinskih organa u Srbiji postepeno su prenošena i u ostale slobodne teritorije. Prvih dana februara 1942. godine već je dejstvovala Komanda mesta u Goraždu (imala je sledeće zadatke: kontrola kretanja i prolaza kroz mesto, izdavanje dozvola za kretanje, snabdevanje fronta, organizacija pozadine, borba protiv narodnih neprijatelja i dr.), a krajem aprila drug Tito je dao podrobna uputstva Glavnom štabu NO odreda za Crnu Goru i Boku o organizovanju i zadacima komandi područja. Između ostalog, u pomenutom naređenju je pisalo: »Na oslobođenim teritorijama odreda formiraju se komande područja dotičnog odreda. Zadatak je komandi područja: mobilizacija ljudstva; staranje o ishrani, snabdjevanju i smještaju operativnih trupa; prikupljanje hrane u magacine; sanitetska služba u pozadini; obrazovanje sanitetskih ustanova; uspostavljanje svih vrsta saobraćaja i staranje o transportu trupa i materijala; staranje o redu i poretku na svome području; razvijanje obavještajne službe; održavanje tijesnih kontakata sa narodnooslobodilačkim odborima i staranje o provođenju u djelo odluka ovih odbora; obrazovanje vojnih radionica i skladišta; staranje o transportnim kolonama. Komanda područja postavlja i kontroliše komande mjesta i partizanske straže.

Komande područja stoje pod neposrednom komandom Glavnog štaba. Na čelu komande područja nalazi se komandant područja i kao takav potpisuje sva naređenja. Njemu Glavni štab dodjeljuje na službu potreban broj lica, prvenstveno drugova i drugarica koji su manje sposobni za borbu uslijed rana, bolesti, manje izdržljivosti, starijih drugova itd.

Kao izvršne organe komanda područja ima komande mjesta i partizanske straže. Komande mjesta postavljaju se samo u većim mjestima, obično jedna do dve na dotičnom području. Komanda područja određuje komandanta mjesta i izvjestan broj lica na službi. Ova lica uzimaju se kao i kod komande područja. Zadaci su komande mjesta slični kao i kod komande područja. U sadašnjim uslovima

komande područja treba da ustanove partizanske straže. Komande mjesta ustanovljavaju se sa osvajanjem većih mjesta.

Osnivanjem komandi područja uveliko će biti olakšani poslovi operativnih štabova, naročito što se tiče materijalnog snabdijevanja, što uvijek zadaje najviše teškoća. S druge strane, ni operativni štabovi ovo ne treba da shvate bukvalno. I oni se moraju starati o snabdijevanju ljudstva. Oni su lično odgovorni za pravilnu ishranu«. ⁵

Dolaskom Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, u leto 1942. godine, stvorena je izuzetno povoljna politička i operativna situacija. Za nepuna dva meseca oslobođena je prostrana slobodna teritorija, koja je povezivala Bosnu sa Hrvatskom i Slovenijom, ubrzan je proces formiranja novih brigada i divizija, a uporedo je učvršćivan i sistem narodne vlasti. Sve je to omogućilo Vrhovnom štabu da krajem septembra objavi dve naredbe: o izborima, ustrojstvu i zadacima NO odbora i o organizaciji i zadacima vojnopozadinske vlasti. Njihovo istovremeno publikovanje potvrdilo je već poznatu misao druga Tita da je »... tjesna saradnja narodne i vojne vlasti najvažniji činilac borbenog jedinstva pozadine i fronta, tog osnovnog uslova za pobjedu narodnog ustanka. Čvrsta vojna vlast u pozadini najjača je garancija za nesmetano i puno razvijanje vlasti narodnooslobodilačkih odbora«. ⁶

U naredbi o izborima NO odbora data su uputstva i o snabdevanju narodnooslobodilačke vojske: »NO vojska se snabdeva, u prvom redu, od naroda dobrovoljnim priložima u narodnooslobodilački fond i kupovanjem za gotov novac. Kupovinu za vojsku vrše narodnooslobodilački odbori ili vojni intendanti — komesari za ishranu; ovi poslednji čine to ili preko narodnooslobodilačkih odbora ili neposredno. Rekvizicija je takođe kupovina samo što se ne isplaćuje odmah u gotovu. Na rekviriranu stoku, hranu i druge stvari dužni su narodnooslobodilački odbori, kao i od narodnooslobodilačke vojske za to ovlašćena lica, dati propisanu rekvizionu priznanicu (revers) na osnovu koje će njen primalac kasnije moći da zahteva isplatu. Sve rekvizicije se vrše, isključivo, na zahtev vojnih vlasti i za njihov račun. Rekvizicija se može vršiti u prvom redu od viškova imućnijih seljaka«.

Interesantne su i odredbe koje govore o konfiskaciji imovine narodnih neprijatelja. Ovu su meru mogli da sprovedu samo narodnooslobodilački odbori kao organi vlasti, i to tek »... kada o tome vojne vlasti ili sudovi donesu rešenje na osnovu predloga narodno-

⁵ Zbornik dokumenata o NO ratu, tom III, knj. 3, str. 97.

⁶ Tito, Vojna djela, I, str. 109.

oslobodilačkih odbora ili po svojoj dužnosti. Sva zaplenjena imovina, pokretna i nepokretna, postaje narodna svojina, dakle nalazi se pod upravom NOO (općinskog ili sreskog). Tamo gde odbora još nema, zaplenjenom imovinom privremeno rukuju vojne vlasti. Od zaplenjene imovine narodnih neprijatelja, vojne vlasti uzimaju za vojsku ono što je vojsci potrebno».

Ono što se nije moglo postići akcijama intendantskih organa u operativnim jedinicama — realizovanje centralizovanog sistema snabdevanja — uspešno su postizale vojne vlasti u pozadini. Postojanje široke mreže skladišta, radionica, sanitetskih i veterinarskih ustanova i drugih vrsta pozadinskih institucija na terenu omogućavalo je uredno snabdevanje operativnih jedinica i osiguravalo njihovu pokretljivost, jer su bile rasterećene mnogih dotadašnjih obaveza.

Komande mesta i područja su funkcionisale gotovo do kraja rata. Zavisno od konkretnih uslova, mogle su biti pretpotčinjene korpusnim vojnim oblastima, glavnim štabovima ili Vrhovnom štabu, ali to nije bitno uticalo na karakter i opseg zadataka koje su izvršavale. Za njihovu aktivnost, kao i delovanje narodnooslobodilačkih odbora, od posebnog je značaja bilo stvaranje AVNOJ-a, jer je jedan od njegovih »... osnovnih zadataka bilo organizovanje pozadine, učvršćenje i jačanje jedinstva fronta i pozadine, i politička mobilizacija najširih narodnih masa na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji u Narodnooslobodilačkoj borbi«.⁷ Izvršni odbor AVNOJ-a stvara poseban privredno-finansijski odsek, preko kojeg su usmeravane i koordinirane sve privredne mere na slobodnim teritorijama, a posebnu pažnju je posvećivao razvoju zanatstva (proizvodnim radionicama) i poljoprivrede, organizovanju sabirnih akcija u novcu i materijalu za popunu fondova, organizovanju domaće radinosti, organizovanoj nabavi lekova, hrane i odeće iz okupiranih gradova i sela, obezbeđenju novčanih sredstava za potrebe rata (kasnije je raspisan opštenarodni »Zajam oslobođenja«) i dr.

U drugoj polovini 1943. godine u mnogim jedinicama NOV pristupilo se organizacijskom razdvajanju pozadinskih službi. Iz delokruga rada intendantske službe izuzeta je artiljerijskotehnička grana, a u divizijama su određeni posebni organi za rukovanje ubojnom spremom. Tako je, npr., štab Drugog bosanskog korpusa još početkom jula naredio divizijama da pri intendanturi postave šefa ubojne

⁷ »Borba« od 10. I 1943.

apreme, koji će se starati o opravci naoružanja, s tim što su divizijske radionice bile predviđene za lake i srednje opravke, a korpusna za opravke teže oštećenog oružja.

Organizacija sanitetske službe bila je razrađena na Prvom kongresu partizanskih lekara, u Bosanskom Petrovcu, 25—27. XI 1942. godine. Kongres je usvojio »Statut sanitetske službe NOV i POJ« kojim su, između ostalog, propisane materijalne norme sanitetskih sredstava u jedinicama, a u divizijama je predviđeno uvođenje apoteka. Prema odredbama Statuta, u vodovima i četama su postojali bolničari, a u bataljonu su predviđena dva lica: referent i zamenik referenta saniteta (lekar, lekarski pomoćnik ili medicinar). Od materijalnih sredstava, četni bolničari su imali bolničke torbice sa najnužnijim materijalom (zavoj, jod, benzin itd.), a referent saniteta bataljona — zavojnu lekarsku torbicu. Sanitetskom službom u brigadi rukovodio je referent saniteta (član štaba), a od priručne opreme raspolagao je lekarskom torbicom i sa dva sandučeta sanitetskog materijala. U opremi divizijske apoteke nalazila su se 4 sanduka materijala, a istovremeno je propisana i materijalna formacija za divizijsku bolničku čet, hirurgsku ekipu i divizijsku bolnicu.

Sve brojniji priliv apotekara i apotekarskih pomoćnika omogućio je osnivanje uređenih divizijskih apoteka, održavanje kurseva i osposobljavanje boraca za vršenje apotekarske službe. Zahvaljujući tome, krajem 1943. i u 1944. godini počinju se stvarati apoteke i u brigadama i sanitetskim odsecima korpusa, a uporedo se osnivaju velika sanitetska skladišta i radionice za proizvodnju sanitetskog materijala i opreme. Tako je, na primer, sanitetsko skladište Šestog korpusa imalo krojačku, stolarsku i limarsko-kovačku radionicu, u kojima se proizvodilo: rublje, zavoji, štake, udlage, makaze, pincete, klešta i dr. U Osmom korpusu su izrađivani čak i složeniji instrumenti, a u Četvrtom korpusu su se proizvodile velike količine zavoja, apotekarske vage, sredstva za imobilizaciju itd. Koristile su se sve mogućnosti da bi se obezbedila neophodna materijalna sredstva za operacije i lečenje.

Nakon kapitulacije Italije i razoružanja krupnih italijanskih jedinica, NOV je došla do velikog ratnog plena. Samo Glavni štab Hrvatske raspolagao je, npr., sa oko 400 kamiona, od kojih je najveći deo upotrebljen za izvlačenje ratnog plena iz Hrvatskog primorja i prevoz do sladišta u Lici, na Kordunu i Gorskom kotaru. U svim krajevima zemlje, na oslobođenim teritorijama, ubrzano su otvarane nove radionice za izradu oružja, municije, sanitetskog materijala,

odeće i obuće, kao i objekti za preradu i proizvodnju prehrambenih artikala. Na Visu, Korčuli i Hvaru uređena su i prva veća brodogra-dilišta. Što se tiče poljoprivrede, bitka se vodila za obradu svake stope zemljišta i za što bolju organizaciju i korišćenje proizvodnje. Gde god su za to postojale mogućnosti, stvarane su radne čete i brigade, najčešće omladinske, koje su, uz pomoć i obezbeđenje jedinica i voj-nih vlasti u pozadini — vršile setvu i otimale plodove iz neposredne blizine okupatora.

/ Svakodnevno snabdevanje jedinica hranom, odećom, obućom, garnizonim i drugim potrebama, kao i neophodnost stalnog stvaranja rezervi — predstavljalo je jedan od najsloženijih zadataka intenda-nata. Međutim, ubrzo se pokazalo da postojeća intendantska organi-zacija više nije u stanju da se stara o svim vidovima snabdevanja. Morale su se stvarati nove samostalne službe snabdevanja, a tamo gde ih nije bilo — brigu o materijalnom obezbeđenju preuzimale su jedinice veze, inžinjerije i dr. Sredinom oktobra 1943. godine Vrhovni štab je doneo i posebnu naredbu o organizaciji ekonomske službe NOV i POJ. Pri VŠ i glavnim štabovima predviđalo se formiranje ekonomskog odeljenja, pri štabovima korpusa i divizija — intendantura, pri štabovima brigada, odreda, bataljona i vojnih škola — pos-tojanje intendantata, a pri komandama četa i bolnica — ekonomata.

U procesu konstituisanja ratne ekonomike, od izuzetnog je zna-čaja bilo Drugo zasedanje AVNOJ-a. Kao što je poznato, na Zaseda-nju je obrazovana i prva narodna vlada nove Jugoslavije — Nacio-nalni komitet oslobođenja Jugoslavije, u čijem je sastavu bilo 14 po-vereništava za privredne resore: za industriju, poljoprivredu, saobra-ćaj, rudarstvo, trgovinu i snabdevanje, ishranu, finansije, narodnu privredu i dr. S obzirom na ratne uslove, mogućnosti njihovog funk-cionisanja su bile znatno otežane, ali ih je upravo ta činjenica prisi-ljavala na iznalaženje onih metoda delovanja kojima su postizani optimalni rezultati u snabdevanju jedinica na frontu i konsolidaciji pozadine. Da bi se to postiglo, trebalo je gotovo svakodnevno donositi nove odluke, propise i direktive, tako da je ovo jedno od najinten-zivnijih razdoblja u stvaranju ratne privrede. Radi koordiniranja za-dataka privrednih povereništava i što brže i temeljitije obnove ratom razorene i opljačkane zemlje, u sastavu NKOJ formiran je poseban Privredni savet.

Decembra 1943. godine, po naređenju druga Tita, sklopila je vojna misija NOVJ pri savezničkoj komandi sporazum sa generalom Vilsonom o pružanju pomoći jedinicama NOV i POJ u naoružanju i

opremi. Pomoć je stizala, uglavnom, preko naših baza u Bariju i Monopoliju u Italiji, a isporučivana je avionima i brodovima. Istovremeno su prihvatani i lečeni naši ranjenici i bolesnici, kao i zbegovi izbeglica.

U celini uzev, narodnooslobodilačka vojska u ovom periodu nije ozbiljnije oskudevala u ratnoj opremi (izuzetak su bili odeća i obuća). Međutim, drug Tito je neprekidno ukazivao na obavezu što racionalnijeg korišćenja kritičnih artikala. U naređenju Prvom korpusu od 23. jula 1944. godine posebno je upozoravao: »Osnovno i glavno oružje za naše jedinice jeste oružje mauzerovog njemačkog tipa, jer do njega najlakše dolazimo. Prema tome, ovo oružje treba da čini skelet naoružanja operativnih jedinica. Drugo naoružanje je dopunsko, i ne smijemo dozvoliti da nam borbena gotovost zavisi od dobijanja municije za ta oruđa. Treba stvoriti rezervu municije, a prvenstveno tražiti municiju za dopunsko naoružanje«.⁸

Zaključak

U stvaranju ratne ekonomike NOR-a, razdoblje od formiranja brigada do kraja 1944. godine predstavlja prelomnu i odlučujuću etapu. Kada to konstatujemo, imamo u vidu sledeće činjenice: da je u ovom periodu NOP odneo odlučujuće pobede nad snagama okupatora i njegovih saveznika; da se partizanska vojska Jugoslavije transformisala u snažnu, monolitnu i respektivnu regularnu armiju, sa svim vidovima, rodovima i službama; da je sistem nove revolucionarne narodne vlasti već uspešno funkcionisao u najvećem delu zemlje, a odlukama Drugog zasедanja AVNOJ-a bili su postavljeni temelji izgradnje socijalističke, federativne državne zajednice.

Ratna ekonomika je odražavala sve ove i druge promene. Kada je reč o organizaciji snabdevanja, od nje se zahtevalo da neprekidno obezbeđuje dejstva i operacije narodnooslobodilačke vojske, oslanjajući se pri tome na već organizovanu slobodnu teritoriju. Osnovne karakteristike službi snabdevanja bile su: a) široka mreža dekoncentrisanih, tajnih i dobro maskiranih skladišta ratnog materijala i opreme na slobodnim teritorijama; b) neprekidno stvaranje i proširivanje različitih vrsta radionica, naročito onih u kojima je izrađivano i opravljano oružje; c) centralizovani sistem snabdevanja, na manjoj ili većoj slobodnoj teritoriji; d) organizovanje lakih, brzo pokretnih komora; d) ešeloniranje rezervi u blizini položaja jedinica.

⁸ Josip Broz Tito, Vojna djela, I, Beograd, 1961.

Naredbom Vrhovnog komandanta od 1. marta 1945. godine Narodnooslobodilačka vojska je preimenovana u Jugoslovensku armiju, a Vrhovni štab NOV u Generalštab JA. Prvih dana januara formirane su tri armije, a 1. marta i četvrta. Pod komandom glavnih štabova i u rezervi Vrhovnog štaba ostalo je i dalje desetak divizija, a na neoslobođenoj teritoriji, u pozadini neprijatelja, operisalo je 6 korpusa. Vreme do početka konačne ofanzive za oslobođenje zemlje predstavljalo je, u stvari, pripremni period, u kojem su se armije popunjavale ljudstvom, materijalom i opremom, sprovodile intenzivnu obuku jedinica i vodile borbu za stvaranje što povoljnijih operativnih uslova za konačnu bitku.

U brigadama, divizijama i armijama su formirane komande pozadine, koje su rukovodile celokupnim materijalnim obezbeđenjem jedinica. Komanda pozadine armije, na čelu sa komandantom i političkim komesarom, imala je u svom sastavu: štab, intendanturu, sanitetsko odeljenje, veterinarsko odeljenje, automobilsko odeljenje, železničko-plovidbeno odeljenje, finansijsko odeljenje i trofejno odeljenje. Slično je bila organizovana i Komanda pozadine JA. U divizijama su organizovani odseci, a u brigadama intendanture i referenti ostalih službi.

Intendantura armija je imala tri odeljenja: za organizaciju ishrane, za odeću i obuću i za tzv. ekonomsko-vozarsko snabdevanje, a od ustanova i jedinica: skladište ishrane, odeće i obuće, garnizonog materijala i vozarske opreme, zatim radionicu za izradu i opravku odeće i obuće i vozarski bataljon. U sastavu sanitetskog odeljenja je bio apotekarski odsek, koji je rukovodio snabdevanjem sanitetskim materijalom i opremom jedinica i bolnica; automobilsko odeljenje je imalo putni i pogonski odsek, a od jedinica: saobraćajni bataljon (za opravku puteva i regulisanje saobraćaja), auto-transportni bataljon, pokretnu auto-radionicu, skladište automobilskog materijala i skladište pogonskog materijala. Železničko-plovidbeno odeljenje je bilo odgovorno za organizaciju železničko-plovidbenog saobraćaja u armijskom pozadinskom rejonu, a trofejno odeljenje je imalo posebno skladište trofejnog materijala u kojem je smeštano teško oštećeno oružje i oprema. Čim bi ratni plen bio sređen, trofejno odeljenje ga je predavalo armijskim skladištima na korišćenje.

Da bi se stekla celovitija predstava o sistemu organizacije snabdevanja u pripremnom periodu, ilustrovaćemo to primerom rada snabdevačkih organa 3. armije.

Zbog specifičnih uslova u kojima se armija nalazila (na prostoru Baranje) i zbog mogućnosti korišćenja materijalnih izvora iz Vojvodine, Komanda pozadine armije je, pored armijskih skladišta, formirala i armijsku bazu. Baza je imala štab, intendanturu, referenta saniteta i saobraćajnog referenta, a od ustanova: skladišta hrane, odeće i obuće, vozarske i garnizonske opreme, zatim radionicu za izradu i opravku odeće i obuće, marveni depo, posebna skladišta sanitetskog, automobilske i pogonske materijale, auto-četu, veterinarsko skladište, trofejno skladište, skladišta rodova (artiljerijskog i inženjerijskog materijala i opreme), dva vozarska bataljona i četu za obezbeđenje transporta.

U sporazumu sa organima narodne vlasti, baza je organizovala prikupljanje materijala i opreme iz Bačke, zatim kupovanje određenih vrsta materijalnih sredstava od mesnog stanovništva i sl. Narod Vojvodine je slao velike količine rublja, čarapa, hrane, obuće i sanitetskog materijala jedinicama na frontu, s tim što mnogi transporti sa darovima nisu išli preko armijske baze nego direktno na položaje.

Sav prikupljeni materijal baza je dopremala u Sombor, gde je bila i dislocirana, a odatle je doturana sopstvenim snagama i sredstvima do armijskih skladišta. Sa teritorije Mađarske nabavka se vršila, uglavnom, kupovanjem. Primenom i kombinovanjem pomenutih metoda bilo je obezbeđeno redovno snabdevanje i stvaranje neophodnih rezervi, a svaki borac je bio snabdeven prvim zavojem i rezervnim obrokom hrane.

Svakoj diviziji i samostalnoj brigadi blagovremeno su određene granice pozadinskih rejona, a saobraćajni bataljon je raspoređen na putevima radi njihovog održavanja i regulisanja saobraćaja. Na osnovu zahteva jedinica, službe za snabdevanje su vršile raspodelu ratnog materijala i opreme, a iz svojih skladišta su doturale samo ona sredstva koja jedinice nisu mogle same da obezbede. Za potrebe armije radile su i dve fabrike: štofa i šećera.

Da bi ovaj celokupan sistem mogao da funkcioniše, komanda pozadine je organizovala blagovremeno prikupljanje podataka o stanju puteva, železničkih pruga, staničnih postrojenja, mestima neprijateljevih magacina, kapacitetu bolnica, radionica i dr. u pozadini neprijatelja. Za ove zadatke je angažovano, najčešće, civilno stanovništvo koje je tu živelo, ali su povremeno korišćeni i obaveštajni

organi jedinica. Zahvaljujući tome, mogle su se na vreme formirati kombinovane ekipe za posedanje i preuzimanje pojedinih objekata nakon oslobođenja ovih teritorija.

Potreba za planskim radom, planskim korišćenjem svih sredstava sa kojima se raspolagalo, čuvanjem svega što je služilo planskoj obnovi zemlje i razvijanju privrede od strane organa narodne vlasti — u stalnom je porastu.

U kojoj je meri bila prisutna briga druga Tita za funkcionisanje ratne ekonomike i uspostavljanje što efikasnijih metoda saradnje vojske i naroda, pokazuje njegova naredba od 18. marta 1945. godine. Između ostalog, njome se precizira:

»1. Vojne vlasti nikako ne smeju vršiti rekviziciju, konfiskaciju ili oduzimanja raznih dobara neposredno od naroda, nego se u tom cilju moraju obraćati organima narodne vlasti. Ako mjesni organ narodne vlasti ne udovolji opravdanim zahtjevima vojnih vlasti, onda se treba obratiti višim organima narodne vlasti, izvještavajući o tome pretpostavljene vojne vlasti nadležnim putem.

2. Vojne vlasti ne smeju izdavati organima narodne vlasti nikakve zapovjesti i naredbe, niti uopšte ma šta naređivati što bi zadiralo u djelokrug nadležnosti narodnih vlasti, već se prema organima narodne vlasti moraju odnositi u duhu najuže saradnje i sporazumijevanja.

3. Vojna lica koja postupe protivno ovom naređenju snosiće najstrožu odgovornost«.⁹

U izvođenju završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje, sve pozadinske službe su uspešno izvršile primljene zadatke i obaveze. Osnovni izvor snabdevanja bila je proizvodnja u privrednim organizacijama (fabrikama, radionicama) na oslobođenoj teritoriji i ratni plen. Tako je, npr., na teritoriji Srbije i Vojvodine proizvedeno oko 1 000 000 m gaze, 600 000 m zavojnog materijala i 15 000 kg vate, u radionicama Glavnog sanitetskog skladišta proizvodilo se dnevno oko 2 000 komada prvih zavoja, a u Nišu 1 600 komada.

Neprijatelj je rušio, kad god je stigao, svaki most i važnije deonice puta, a železničke šine i pragove je sekao specijalnim uređajima montiranim na lokomotivama. To je nametnulo nove probleme pozadinskoj organizaciji i putno-saobraćajnoj službi. Rešenje je pronađeno u formiranju pokretnih odeljaka armijskih skladišta, koja su isturana napred — na pogodnim mestima i oko komunikacijskih čvoro-va, odakle su mogla snabdevati sve divizije koje su imale do 10 000

⁹ Josip Broz Tito, Vojna djela, I, VIZ, Beograd, 1961.

boraca. Osim toga, odmah su angažovani mesno stanovništvo, vojne vlasti u pozadini i narodnooslobodilački odbori, od kojih je zahtevano da u što kraćem roku izvrše najnužnije opravke puteva i pruga.

Na kraju, bez pretenzija da ovim iscrpimo temu o kojoj je reč, moguće je izvući nekoliko važnijih zaključaka o organizaciji celokupnog pozadinskog kompleksa u izvođenju završnih operacija.

Kao što je već naglašeno, službe snabdevanja i njihove ustanove i jedinice su objedinjene u komande pozadine, što je — između ostalog — omogućilo bolje i racionalnije korišćenje transportnih sredstava, jednovremeno snabdevanje potčinjenih jedinica, manevrisanje anagama i sredstvima itd.

Drugo, po prvi put su u toku rata određivani fiksni pozadinski rejoni za razmeštaj jedinica i ustanova i korišćenje mesnih sredstava. U toku izvođenja ofanzivnih operacija, s obzirom na brz tempo nastupanja, često su isturani odeljci armijskih skladišta na pravcima dejstava jedinica.

Treće, višestruko su prošireni izvori snabdevanja i materijalna baza, čime su stvoreni uslovi ne samo za uredno snabdevanje fronta, nego i za početak divovske borbe, obnove porušene i opustošene zemlje.

Na čelu te borbe, stao je strateg, vizionar i graditelj naših pobeda tokom NOR-a i revolucije, na vojnom, političkom i ekonomskom polju — drug Tito.